

IN DIT NUMMER

DEBAT

Eric Frijters (.FABRIC) en Florian Eckardt zetten de discussie over bewonersparticipatie en consumentenbelangen voort

ARCHITECTUURGESCHIEDENIS

Alwin van den Nieuwboer (Universiteit van Amsterdam) over de opdrachtgevers achter sanatorium Zonnestraal in Hilversum

ONTWERP

Architectuur volgens Peter van Assche (SLA)

REFLECTIE

Olaf Gipser (Olaf Gipser Architects) over het belang van collectiviteit en een nieuwe perceptie van ruimte in de benadering van het diffuse begrip Duurzaamheid

COLOFON

De Olifantenkooi verschijnt als bijlage bij het kwartaalblad *Architectuur Lokaal* onder redactie van Indira van't Klooster. Kopij kan worden gestuurd naar: indira.vantklooster@arch-lokaal.nl

Uitgave:
Architectuur Lokaal,
Tussen de Bogen 18,
1013 JB Amsterdam,
T 020 5304000
E info@arch-lokaal.nl
Vormgeving:
Marc Hollenstein,
Werkplaats Typografie,
Arnhem / Druk:
Die Keure, België

Dit nummer van *De Olifantenkooi* wordt gelanceerd op 26 juni 2009 om 20.00 uur. Die avond zullen Geurt van Randeraat (ontwerpend ontwikkelaar) en Jaco de Visser (ontwikkelaar architect) hun denkbeelden toelichten. U bent van harte welkom. Ook de komende nummers worden in het openbaar gepresenteerd: op 25 september en 17 december 2009. Toegang gratis.

Min of meer bij toeval gaat dit nummer van *De Olifantenkooi* grotendeels over collectiviteit. Florian Eckardt spreekt van collectief belang bij collectief opdrachtgeverschap en de manier waarop die vorm krijgt in de collectieve ruimte. De architect heeft dan een rol als behartiger en afweger van belangen. Eric Frijters specificeert dat bij collectief opdrachtgeverschap behalve de opdrachtgeversituatie ook de architectuur complexer wordt. De architect wordt gedwongen om zich tegelijkertijd op diverse schaalniveaus te bewegen. Waar Frijters zich beperkt tot lokaal en regionaal niveau, trekt Olaf Gipser de reikwijdte van collectiviteit verder. Het begrip beperkt zich niet tot de, door hem passé verklaarde, Modernistische opvatting van een kant-en-klare totaalopvatting van ruimte. Collectiviteit heeft betrekking op een onophoudelijke ruimteproductie "door een veelvoud aan organische en minerale populaties die fungeren als actieve en interproductieve elementen." De strijd (of sociale interactie, zo je wilt) tussen de amoebe en de mens. Zo kan het begrip en de actieradius van collectiviteit worden opgerekend, maar dat een architect daar een rol in speelt, als procesbegeleider en als ontwerper, wordt niet betwist. Collectiviteit zal architectonisch vorm krijgen: lokaal, regionaal, op micro- en op macroniveau.

"Deze enkele aanduidingen kunnen volstaan om even de denkwijze van de hedendaagse architect te laten aanvoelen, die niet meer georiënteerd is op een aprioristisch vormelijk systeem dat hem voor alle gevallen onmiddellijk oplossingen aan de hand doet, maar die door de concrete menselijke benadering van een fenomeen – het heeft ook wel iets gemeens met de fenome-

nologie – de vorm telkens nieuw laat ontstaan. Die vorm zal natuurlijk ook een persoonlijke vorm zijn. Men kan immers op de fenomenologische vraagstelling meer dan één vormelijk antwoord geven. Mies van der Rohe bijvoorbeeld zou ook een goede olifantenkooi kunnen bouwen. Het gaat in deze beschouwingen niet zozeer om de uiteindelijke vorm, maar over de houding van de architect ten overstaan van zijn opdracht." Deze uitspraak lijkt betrekking te hebben op deze tijd, op vandaag of gisteren. Het is echter een fragment uit een recensie die Bekaert schreef in 1965. Aan deze recensie ontleent *De Olifantenkooi* haar naam. Als eerbetoon aan de nestor van de moderne architectuurkritiek, maar ook als metafoor voor schaal en maat, kracht en gekooid energie. Zie voor de complete recensie: www.arch-lokaal.nl onder publicaties.

ARCHITECTUURTEGEL

"Ik ga eerst eens vakantie vieren in Spanje en kajakken in Scandinavië en aan het eind van de zomer hoop ik een antwoord te weten. Ik heb een goede tijd gehad, de mooiste baan van Nederland in een bedrijfstak waar ruimte bestaat om zaken aan te pakken, ook in financiële zin." Willem van Leeuwen in *VNG-magazine*, april 2009

DEBAT

**Florian Eckardt
ARCHITECT BEPAALT BALANS
TUSSEN INDIVIDUELE VRIJ-
HEID, PUBLIEK EN COLLECTIEF
BELANG**

Bij deze reageer ik op het debat tussen Marc Koehler en Hans Vermeulen. Het toenemend particuliere en collectieve opdrachtgeverschap werpt een vraag op: is de eigen invloed die mensen kunnen uitoefenen op hun omgeving niet minstens zo belangrijk als de architectonische kwaliteit? Met name in suburbane locaties zoals Vinexwijken, waar veel meer stedenbouwkundige vrijheid kan zijn dan in een stadscentrum, verbaast het mij vaak dat de bewoners consumenten zijn gebleven van een serieproduct waar zij pas in de verkoopfase bij zijn betrokken.

Juist daar zou eigen initiatief op zijn plaats zijn, zoals nu in Almere Poort gebeurt. En dat is meer dan 'inspraak': daar kiezen mensen zelf hun kavel, wat ze gaan bouwen en met welke architect of catalogusbouwer. In sommige rijkavels bepalen zij zelfs de kavelbreedte. Dit leidt, zeker waar het budget hoger is dan bij starterswoningen, tot een gevarieerde buurt, samengesteld uit vele individuen met hun persoonlijke prioriteiten, uiteraard binnen gestelde kaders.

Een tweede vraag: kunnen professionals de markt wel voorspellen, laat staan vormen? Geplande omgevingen worden immers meestal anders gebruikt dan aanvankelijk beoogd door de ontwerpers. En ontwikkelaars willen toch vooral winst maken en risico's beperken. Maar de mensen zelf zijn de markt.

Ik stel dat de Vinexwijken programmatisch gevarieerder waren geworden als het aan de gebruikers gelegen had, de één een hogere woonkamer, de ander meer bergruimte, en velen een grotere tuin. In een project met tien particuliere opdrachtgevers en zes architecten in Breda Teteringen waar ik bij betrokken was, kozen de opdrachtgevers zelf voor een smaller trottoir rondom het terrein – ten gunste van meer ruimte voor een collectieve binnentuin. Er ontstonden, naast één notariswoning en één rijtjeshuis, acht in programma en vormgeving zeer gevarieerde woningen. Het werd een omgeving met grote vrijheid en betrokkenheid voor de bewoners, en genoeg ruimte voor de inbreng van hun architect.

Dit illustreert dat mensen wel degelijk tot meer in staat zijn dan standaardkeuzes. De slagingskans van zo'n project wordt echter wel bepaald door de randvoorwaarden: grondprijs, verkaveling, bebouwingshoogte, keuze energiebron en andere factoren bepalen in hoeverre die individuele vrijheid tot ontwikkeling kan komen en of deze in balans is met het collectieve en publieke belang. Daar ligt dan een rol voor de architect.

De toenemende betrokkenheid van mensen bij de totstandkoming van hun eigen bebouwde omgeving zal betekenen dat zij zelf gaan bepalen op welk vlak er behoefte is aan architectuur. Soms zal gekozen worden voor een architect met procesmatige input om verschillende belangen op één lijn te krijgen, soms zal een sterarchitect de vrije hand krijgen om een hoogstandje te realiseren. In ieder geval ontstaat dan een omgeving met een door mensen zelf gewilde vorm van architectuur. Hoewel dat kan leiden tot een afname van wat wij gebruikelijk als kwaliteit beschouwen zal daar een nieuwe – in modern Nederland zeldzame – kwaliteit voor terugkomen: die van een differentieële, adaptieve omgeving die voortkomt uit geaggregeerde individuele beslissingen in plaats van de opvattingen van planners en overheden. Het meervoudig opdrachtgeverschap vraagt vanzelf om die op diversiteit gerichte houding van de architect, waarbij de ingebakken complexiteit tot nieuwe, interessante resultaten kan leiden die passen in deze ontwikkeling.

Florian Eckardt
is samen met Elizabeth
Nurre oprichter
van Architectenburo
Florian Eckardt,
www.nurreckardt.nl

**Eric Frijters
COLLECTIVITEIT EN COMPLEX**

In de eerste aflevering van *De Olifantenkooi* pivoteert de discussie tussen Marc Koehler en Hans Vermeulen rond participatie in relatie tot architectuur. De aanname is dat hoe meer ruimte er is voor participatie, hoe minder er voor de architectuur overblijft. Het bevragen van deze polariteit is begrijpelijk, maar het antwoord op de vraag hoe beperkend, respectievelijk verrijkend, participatie van leken gevonden wordt, dreigt vooral af te hangen van de mate waarin een

architect zich door participatie belemmerd, of juist gesteund voelt, om een zichtbaar eigen stempel op het eindresultaat te drukken. Daarmee belanden we bij het dieper gelegen probleem, dat binnen de huidige architectuuropvattingen enorme nadruk bij het auteurschap is komen te liggen ten nadele van het publieke belang dat in het ontwerp moet worden gediend.

Wij beschouwen het hele proces van architectuur maken als ons werkterrein. Dat betekent dat we naast de specifieke antwoorden voor onze opdrachtgevers, tevens proberen algemene kennis over de invulling van het vak te genereren. In onze poging voorbij de persoonlijke bijdrage te denken zijn we onder andere geïnteresseerd geraakt in hedendaagse ideeën over collectiviteit.

In de afgelopen jaren is het denken over gemeenschappelijkheid aanzienlijk gegroeid. De recente kredietcrisis heeft deze ontwikkeling in een stroomversnelling gebracht. De verwachting is nu dat de oude op allianties gebaseerde economie plaats zal maken voor een nieuwe, waarvan de organisatie meer zal berusten op vormen van coöperatie. Deze transformatie van tijdelijke bondgenootschappen naar meer duurzame samenwerkingsvormen die gebaseerd zijn op gemeenschappelijk bezit, heeft gevolgen voor de architectuur, of in ieder geval voor architecten. Zo zal de bestaande tendens om binnen architectonische opgaven meer dan één opdrachtgever te hebben toenemen. We kunnen deze nieuwe opdrachtgevers blijven behandelen als 'normale' opdrachtgevers, maar het is zinvoller de complexiteit van het meervoudig opdrachtgeverschap te accepteren en ons los te werken uit de klassieke één-op-één verhouding tussen opdrachtgever en ontwerper. Behalve ons af te vragen hoeveel participatie wenselijk is, moeten we ons concentreren op het feit dat meervoudig opdrachtgeverschap de architectuur in tenminste drie opzichten complexer maakt.

In de eerste plaats compliceren processen met meer opdrachtgevers – zo men wil participanten – de besluitvorming. Architecten moeten daar strategieën voor ontwikkelen vanuit het begrip, dat meervoudige opdrachtgevers meervoudige doelen nastreven en meervoudige antwoorden verlangen.

In de tweede plaats wordt architectuur complex, omdat de opgaven en de oplossingen zich afspeelen

op uiteenlopende schaalniveaus. Een ontwerp oplossing kan tegelijkertijd een regionale strategie en een lokale functie zijn, met een gebouw overstijgend voorzieningen-niveau.

Door het collectieve karakter van het opdrachtgeverschap wint op de derde plaats het samen brengen van publieke, collectieve en particuliere domeinen in een ontwerp aan belang. Architectuur gaat daarmee wat ons betreft voorbij aan het schaalniveau van het gebouw en dat van de stad. De opgave verschijnt in een nieuwe tussenvorm, ofwel het complex, en ligt vooral in het verknopen van mogelijkheden. We merken dat in onze eigen praktijk waarin speculaties over de opgaven en oplossingen van morgen bijna zonder uitzondering voort komen uit het verknopen van belangen dwars door alle schaalniveaus.

Eric Frijters vormt samen met Olv Klijn .FABRIC, www.fabrications.nl

ARCHITECTUURGESCHIEDENIS

Eén van de iconen van het Moderne Bouwen is sanatorium Zonnestraal in Hilversum. Dat maakt nieuwsgierig naar de opdrachtgevers die erachter zaten. Je zou verwachten dat dat bevlogen en ambitieuze mensen moeten zijn geweest. De praktijk zegt er anders uit.

Alwin van den Nieuwboer NIET WAARDEVOLLE NUTTIGHEIDSBOW?

Bij de feestelijke opening van sanatorium Zonnestraal te Hilversum op 12 juni 1928 richtte verenigingsvoorzitter Jan van Zutphen lovende woorden tot "de Bouwmeesters de heeren Bijvoet en Duiker en Wiebenga en de bouwers van de firma Meesters Betonbouw" en voorspelde dat de "schone schepping van hun geest" nog van zich zal doen spreken. Toch is het onwaarschijnlijk dat hij (of een ander in het opdrachtgevende bestuur) voorzag dat Zonnestraal zou uitgroeien tot een icoon in de Nederlandse architectuur. Dat er een grote inzet was bij bestuursleden om het sanatorium tot stand te brengen is duidelijk, maar het is de vraag of die inzet gepaard ging aan architectonische idealen.

Bij het lezen van verslagen van besturen en commissies, bewaard

in het archief van Zonnestraal (IISG Amsterdam), zijn nauwelijks opmerkingen te vinden over de bijzondere constructie of over het materiaalgebruik, laat staan over architecturale opvattingen. Er wordt gewerkt vanuit een programma van eisen, maar die zijn ontleend aan medische inzichten (licht, lucht, gezellig) en zakelijke argumenten (niet te breed bouwen, exploitatiekosten). Een verklaring hiervoor kan zijn dat Duiker* de vrije hand tot experimenteren kreeg van de vakbondsmensen en van (socialistisch ingestelde) artsen die wel wat zagen in een onconventionele en progressieve vormgeving. Dat is mogelijk, maar nergens zo verwoord. In tegenstelling: de enige opmerking over de "bijzondere constructie" is in een verklaring voor de uit de hand gelopen bouw-tijd en -kosten. Zelfs de aanstelling van Wiebenga als adviseur (die enkele jaren ervoor een opmerkelijke Ambachtschool in Groningen had gebouwd), werd alleen goedgekeurd omdat zijn gage werd bespaard op de bouwkosten.

Het Zonnestraalbestuur te beschouwen als een eenheid is alleen juist als het om uiteindelijke beslissingen gaat. Er is duidelijk sprake van uiteenlopende krachten en meningen. Zo stelt Van Zutphen zich bij pijnlijke situaties vaak op achter Duiker en probeert deze op zijn beurt beslissingen te beïnvloeden door afzonderlijke bestuursleden voor zijn plannen te winnen. Er mag worden aangenomen dat onder de bestuursleden op architectonisch gebied ook verschillend enthousiasme bestond, misschien geuit tijdens de bezichtigingen van de bouwplaats. Dat de woorden van waardering van de voorzitter tijdens de opening zeker niet door alle betrokken werd gedeeld, zal blijken. Het *Weekblad van de Diamantbewerkerbond*, dat gedurende 20 jaren wekelijks verslag deed van de talloze inzamelingen ten bate van het sanatorium wijdde geen woord aan de opening. Hoofdredacteur Polak was afwezig even als bouwcommissie lid van het eerste uur, de architect H.P. Berlage. Beide waren enthousiaster over een ander project dat ook voortkwam uit de vakbondsgelieden, en waar Van Zutphen de eerste steen legde; het vakantien- studiecentrum Troelstra-oord in Beekbergen. Het ontwerp van architect J.H. Mulder was veel meer in de geest van het zo gekoesterde ANDB-gebouw² en haar architect Berlage. Deze speelde trouwens een

rol bij de keuze voor Mulder net zoals hij dat had gedaan bij de aanstelling van Bijvoet en Duiker bij Zonnestraal. Het verschil in benadering van beide bouwwerken door opdrachtgevers en hun omgeving is evident. Het Troelstra-oord moest als gebouw de status van de arbeidersbeweging vergroten, zoals het ANDB-gebouw dat twee decennia daarvoor had gedaan.

De secretaris van de NVV verwoordde het destijds als volgt: "Het [Troelstra-oord, red.] moest in de eerste plaats uiterlijk en innerlijk getuigen van de beschavende invloed, die het socialisme op de arbeidersklasse uitoefent. Het bouwwerk moest worden eenvoudig maar voornaam, terwijl de geest van de Nieuwe Tijd daarin tot uitdrukking moest komen."^A Niets van dit moois voor Zonnestraal. Was hier geen bouwkundige eer te behalen, of was het de utilitaire functie die de aandacht voor de architectuur in de weg stond? Berlage zelf heeft er in het *Bouwkundig Weekblad* (no. 3/1920) op gewezen dat menig bouwkunstenaar ten onrechte de resultaten uit nuttigheidsbouw niet als waardevol beschouwde. Het lijkt erop dat de Zonnestraal bestuurders er op voorhand dezelfde gedachten op na hielden.

Alwin van den Nieuwboer is student Architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In de werkgroep Bouwmeester en opdrachtgever onderzoeken studenten de drijfveren van opdrachtgevers bij bouwprojecten uit het verleden. Bovenstaande tekst is een verkorte bewerking van de conclusies uit zijn scriptie.

● Bijvoet was in 1925 naar Frankrijk vertrokken en Wiebenga ondersteunde Duikers ontwerpen.
2 Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond
▲ Idsinga, 1988

ONTWERP

Peter van Assche MINIMALE ENTROPIE

Architecten hebben de afgelopen vijftig jaar veel verkeerde dingen gedaan. Wij zijn, zo proef ik vaak onuitgesproken, op zijn best egotrippers die gaan voor de schepping van ons kunstwerk. Op zijn slechtst zijn wij de autistische bedenkers van witte blokken-dozen woningbouw waarin iedere menselijke maat ver te zoeken is. Allebei zo verkeerd dat de architect goed in de gaten moet worden gehouden: door financial

controllers, projectmanagers, stuurgroepen, schoonheidscommissies, monumentenzorgen, gebruikersparticipaties en inspraakgroepen. De sturing heeft, net als in natuurkundige processen, het gevaar in zich van toename van entropie: het systeem neigt naar een zo vlak mogelijk energetische verdeling. In gewone mensentaal: een middelmatig product. Ik probeer in mijn dagelijkse praktijk op twee manieren om te gaan met het resultaat van deze vijftigjarige erfenis. Ten eerste luister ik zoveel mogelijk als gewoon mens, dus los van mijn architectonische opvoeding, naar wat werkelijk nodig is. Ten tweede neem ik zoveel mogelijk verantwoordelijkheid: niet alleen voor het ontwerp, maar ook voor de planning, de projectorganisatie, de communicatie en het geld. Zo komt minimale entropie tot stand. In gewone mensentaal: kwaliteit.

Peter van Assche is medeoprichter van bureau SLA, architectuur en stedenbouw, www.bureausla.nl

REFLECTIE

Olaf Gipser DUURZAAMHEID 2.0: ENVIRONMENTS OF COLLECTIVITY

Yes, the great Pan is dead. After the death of God and the death of man, nature, too, had to give up the ghost... Nature is not a particular sphere of reality but the result of a political division [...] that separates what is objective and indisputable from what is subjective and disputable. (Bruno Latour, *Politics of Nature*)

When surroundings are thought of as stable, we tend to lose a feeling of responsibility for the environments in which we move. Space becomes a background for interaction rather than a co-producer of interaction. (Olafur Eliasson, *Models Are Real*)

Aandacht voor duurzaamheid begint een vanzelfsprekendheid te worden in de architectuur. Architecten hebben deze tendens tot op heden op voornamelijk twee manieren beantwoord. Ofwel zij vatten duurzaamheid op als een kwantificeerbaar probleem van bijvoorbeeld energieverbruik of CO²-uitstoot waarvoor technische oplossingen te bedenken zijn. Ofwel zij begrijpen duurzaamheid vooral als een marketinginstrument dat zich het best laat verbeelden in een romantische typografie van 'groen', waarin bomen en gras een belangrijke rol vervullen.

Beide benaderingen van het begrip duurzaamheid zijn alarmerend omdat ze zo beperkt zijn.

Het optimistisch vertrouwen van de eerste benadering in wetenschap en techniek roept een raar *déjà-vu* van het lang voorbijge Verlichtingsdenken op. De tweede benadering onthult de opkomst van een nieuwe moraal met betrekking tot duurzaamheid die zich kenmerkt door religieuze ijver en militant milieu-activisme. Maar of architectonische duurzaamheid zich nu richt op techniek of tuinierkunst, het gaat slechts om toevoegingen aan de architectuur in plaats van het kritisch ontwikkelen daarvan.

Dat kan ook niet anders, want het traditionele ruimtebegrip in de architectuur is in het duurzaamheidsvraagstuk niet toereikend. Hoewel het Cartesiaanse ruimtebegrip van de Modernen het onderwerp is geweest van felle architectuurkritiek sinds de jaren 50 van de vorige eeuw, domineert het essentialistische concept van ruimte (als autonoom, universeel, tijdloos en leeg medium) dat gevuld kan worden met losse objecten en onafhankelijke subjecten nog altijd de hedendaagse architectuurproductie.

Duurzaamheid, dat als notie voortkomt uit de Ecologieleer, is daarentegen gebaseerd op het moeilijk vertaalbare begrip *environment* (milieu, omgeving). *Environment* staat voor een concept van ruimte dat het model van drie gescheiden, onafhankelijke entiteiten van ruimte/object/subject verlaat ten gunste van de idee van onophoudelijke "productie van ruimte" (Henri Lefebvre) door een veelvoud aan organische en minerale populaties die fungeren als actieve en interproductieve elementen. Deze twee modellen hebben radicaal verschillende opvattingen over de relaties tussen mensen en hun omgeving: *environments* zijn niet *ready-made* gegeven, maar met mensen in permanente uitwisseling en wederzijdse interactie.

Wat betekent dit voor architectuur als vormgever van sociale ruimte, van collectiviteit? De voorwaarden waarbinnen vandaag collectiviteit vorm krijgt, verschillen zeer van het Modernistisch model waar een kant-en-klare omgeving wordt afgeleverd aan gebruikers door onbetwistbare autoriteiten: gebouwd door planners en technici en als natuur verklaard door wetenschappers. Maar vandaag, in onze wereld van complexe interrelationaliteit en meervoudig tegenstrijdige interesses, kan sociale collectiviteit niet worden gezien

zonder de productieve relatie met zijn lokale, fysieke omgeving: *het specifieke milieu van een specifieke collectiviteit*. Het maken van en interveniëren in zulke milieus is hiermee niet alleen een technische, maar ook een micro-politieke opgave die van inwoners (als ruimtelijke co-producenten) bewustzijn en participatie eist in hun collectief-specifieke keuzes met betrekking tot hun omgeving. Of zoals Bruno Latour dat noemt, hun "associations between human and non-humans".

Deze essentiële verschuiving van de ruimtelijke premissen van architectuur is belangrijk om te erkennen. Op basis van de nieuwe onderhandelbaarheid tussen mensen over hun collectieve milieus zal duurzame architectuur een *nieuw begrip van architectonische transparantie*[●] moeten exploreren, welke dergelijke coproductie van sociaal en fysiek milieu zichtbaar maakt voor reflectie en toegankelijk voor participatie. Zo zou dergelijke architectuur haar verborgen milieu-installaties (water, energie, klimaat, afval, enzovoort) en hun werking moeten onthullen en op nieuwe manieren deel van sociale praktijken laten uitmaken: "Je engagement heeft consequenties" (Olafur Eliasson). Deze nieuwe duurzame architectuur zou moeten trachten het programmeren van sociale activiteiten te kruisen met het schrijven van ecologische processen en scenario's. Net zoals ze de idee van de collectiviteit in het geheel zou moeten herzien en uitbreiden, geïnspireerd door de "relationele esthetiek" (Nicolas Bourriaud) van de participatieve kunst in de jaren 1990 (waarvoor Olafur Eliasson's werk exemplarisch is). Het architectonisch ontwikkelen van (micro-)atmosferen zou dan niet langer een esoterische, maar milieuspecifieke activiteit zijn ter bevordering van de "klimatologische of psycho-politieke voorwaarden voor sociale synthese" (Peter Sloterdijk).

Olaf Gipser is de oprichter van Olaf Gipser Architects, www.olafgipser.com

● Ik adapteer hier een argument van Andrés Jaque over politieke transparantie. Zie: *The Office for Political Enhancement, Parliament Architecture*; www.officeforpoliticalenhancement.blogspot.com